

John Swinton, **Becoming Friends of Time. Disability, Timefulness, and Gentle**

Discipleship. SCM Press, London 2016. ISBN 9780334055570, 245 pag., vanaf € 18,99.

Geestelijke verzorging wordt in Nederland vanuit veel verschillende perspectieven beoefend. John Swinton, hoogleraar praktische theologie aan de universiteit van Aberdeen (Schotland), doet dit vanuit een robuust christelijk perspectief. In zijn oeuvre ontwikkelt hij een theologische visie op allerlei aspecten van de zorg. In dit nieuwste boek gaat hij in op drie vormen van handicap (*disability*), te weten mensen met een verstandelijke beperking, mensen met dementie en mensen met niet-aangeboren hersenletsel. Wat is er vanuit christelijk perspectief te zeggen over deze vormen van handicap? Om die vraag te beantwoorden kiest Swinton een bijzonder creatieve invalshoek, namelijk ons begrip van *tijd*.

In hoofdstuk 1 en 2 stelt de auteur dat we geneigd zijn tijd te zien als iets dat zich in een lineair proces voortbeweegt en dat wij kunnen 'zien', meten en indelen naar het ons past. Hij laat echter zien dat deze visie pas ontstond sinds de introductie van de mechanische klok en de secondewijzer. Vóór de introductie van de klok deelden de gebeurtenissen de tijd in; erna konden mensen met behulp van tijd gebeurtenissen indelen. De opkomst van de evolutiebiologie en de industrialisatie in de negentiende eeuw versterkten bovendien de koppeling tussen tijd en vooruitgang: het voortschrijden van de tijd gaat gepaard met evolutie van de soorten en ontwikkeling van de maatschappij.

Volgens Swinton hebben deze ontwikkelingen ertoe bij gedragen dat wij tijd in toenemende mate zijn gaan zien als iets dat wij kunnen *gebruiken* (als was het een grondstof of productiemiddel). Hoe beter we de tijd gebruiken, des te beter kunnen we bijdragen aan de verbetering van de wereld en de ontwikkeling van de samenleving. Daarbij worden efficiëntie, productiviteit en snelheid van lichaam en geest (intelligentie) niet alleen als normaal, maar ook als wenselijk gezien. Het gevolg hiervan is dat individuen die

door een bepaalde handicap niet (meer) kunnen bijdragen aan de vooruitgang, omdat zij traag van lichaam of geest zijn, als vanzelf als inferieur worden gezien. Immers, hoe kun je gelukkig zijn als je het tempo van anderen niet bij kunt houden, als je je tijd niet kunt 'besteden', of als je niet bij kunt dragen aan het productieproces? Swinton betoogt dat het culturele patroon dat hier het gevolg van is (en de levensvisie die zij impliceert), verklaart waarom in onze samenlevingen sommige manieren van bestaan (zoals leven met Down of Alzheimer) als een *waste of time* worden gezien (e.g. Richard Dawkins, Mary Warnock).

Hiertegenover ontwikkelt de auteur een totaal andere visie op tijd (hoofdstuk 3). In aansluiting bij Augustinus stelt hij dat tijd een aspect is van de geschapen wereld (God schiep de wereld *met* tijd, niet *in* de tijd). De tijd is daarmee niet een objectieve of moreel neutrale realiteit die mensen naar believen kunnen 'bemeesteren' en indelen, maar een *geschenk* dat mensen mogen gebruiken met een bepaald doel: zorgen en liefhebben. Deze visie op tijd leidt tot een totaal andere levenshouding, één waarin mensen niet langer opgejaagd hoeven te leven om 'zoveel mogelijk uit het leven te halen', slaaf van prestatiedrang en angst de competitie te verliezen, maar één waarin we 'vrienden van de tijd' kunnen worden (hoofdstuk 4).

In latere hoofdstukken werkt Swinton uit wat deze opvatting betekent voor onze visie op en omgang met mensen met intellectuele beperkingen (hoofdstuk 5 en 6). Vanuit 'Gods tijd' gezien zijn ze niet abnormaal of tragisch, maar belichamen zij een andere manier van in de wereld staan, die ons kan helpen te vertragen en oog te hebben voor waarden zoals gemeenschap, kwetsbaarheid en leven in verbinding. Ten aanzien van dementie stelt hij zich teweeg tegen opvattingen die het 'ik' identificeren met ons geheugen: ook al verliezen we het besef van tijd en geschiedenis, dat maakt ons niet minder tot personen (hoofdstuk 7). In plaats daarvan introduceert hij het bijbels spreken over het *hart* als het centrum van de menselijke identiteit, wil, cognitie en affecties (hoofdstuk 8). In relatie tot

mensen met hersenletsel stelt Swinton dat hoe- wel mensen daar diepgaand door kunnen veran- deren in hun persoonlijkheid, onze ware iden- titeit niet ons eigen project is, maar geborgen is in Christus (hoofdstuk 9 en 10).

Dit is een rijk boek, waar ik in het bestek van deze bespreking geen recht aan kan doen. Het biedt een robuust christelijke visie op een deel van het werkveld van geestelijk verzorgers. Het gekozen perspectief zal waarschijnlijk vooral collega's van christelijken huize aanspreken. Te- gelijk bespreekt Swinton zijn onderwerpen met verstand van zaken en gaat hij uitgebreid in op de neurologische, medische en filosofische kan- ten van de kwestie. Jammer is dat hij veel woor- den nodig heeft om zijn punt te maken en soms meer mediteert dan argumenteert. Soms kan hij zo mooi schrijven over handicaps dat ik het gevoel kreeg dat hij mooi praat wat lelijk is. Zijn filosofische beschouwingen over Gods tijd (God bestaat zowel *in* als *buiten* de temporele tijd) overtuigen uiteindelijk niet, en hij gebruikt niet de relevante literatuur die er op dit punt voor- handen is. Maar het is en blijft een inspirerend boek vol theologische reflecties over de zorg.

Wilko van Holten, geestelijk verzorger bij De Voorde, Amersfoort

Onno Zijlstra, **Een zekere twijfel. Inleiding in de westerse filosofie.**

Uitgeverij Damon, Eindhoven 2018. ISBN 9789463401326, 300 pag., €24,90.

Onno Zijlstra heeft een prachtige inleiding in de westerse filosofie geschreven. Het boek is ook voor geestelijk verzorgers interessant, omdat er veel thema's aan de orde komen die raakvlak- ken hebben met zijn of haar werk. Dit komt omdat het boek de vier grote vragen van Imma- nuel Kant als opzet neemt: Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wat is de mens?

Een zekere twijfel behandelt de grote levensvragen en de antwoorden die filosofen op deze vragen hebben gegeven. Daarbij komen vooral 'moder-

ne' filosofen (vanaf de zeventiende eeuw tot nu) aan het woord, maar ook de grote filosofen Plato en Aristoteles ontbreken niet. Zijlstra beheerst de kunst om met eenvoudige woorden moeilijke zaken uit te leggen, zonder dat het simpel wordt (sommige passages in het boek vragen aandacht- ige lezing). Het boek is bovendien rijk geillus- treerd met mooie en soms grappige tekeningen (veel kippen!) van Rudy Simon.

Het boek bestaat uit een inleiding en vier delen die elk een van de grote vragen van Kant behan- delen. Ieder deel wordt afgesloten met een 'Ter overweging' en een aantal excursen: uitweidin- gen die een bepaald aspect van de vraag uitdie- pen (bijvoorbeeld een zeer boeiende excurs over 'geluk' bij deel II: Wat te doen?). Bij ieder deel wordt ten slotte een literatuurlijst ('De werken') gegeven. Bij het lezen verbaasde het mij dat het boek plotseling uit was. Na de behandeling van de vier grote vragen volgt er geen nabeschou- wing, zoals ik eigenlijk verwacht had. Deze ont- breekt waarschijnlijk omdat de lezer zelf uitge- nodigd wordt deze te schrijven. Zijlstra schrijft in zijn inleiding dat hij de lezer de ruimte wil geven om eigen afwegingen te maken en eigen voorkeuren te ontwikkelen.

Het boek is ook erg geschikt als een inleiding omdat je niet alles hoeft te lezen. Ieder deel laat zich goed afzonderlijk lezen. Dat is prettig. Als voorbeeld noem ik het derde deel: 'Wat mag ik hopen? De vraag naar de zin van het bestaan.' De zinvraag – of het ontbreken van zin – komt in veel gesprekken van geestelijk verzorgers aan de orde. Maar wat is dat eigenlijk: 'zin'? Ik laat Zijlstra hierover aan het woord: "Zin" is een er- varing die divers is. Soms hanteren we een beet- je Hegel. We willen graag een positieve lijn in de geschiedenis zien. Is dat niet waar we ons poli- tieke handelen, of op zijn minst ons stemgedrag, op richten? Als we ons in moeilijke omstandig- heden toch sterk voelen, zien we mogelijk wel wat in Nietzsche. Op andere momenten kan de werkelijkheid op zich ons al zinvol voorkomen. En is bij tijden, in het najaar misschien, Scho- penhauers berusting in zinloosheid niet erg overtuigend?' (p. 167). Vooral het onderscheid dat Zijlstra maakt (aangereikt door de filosoof Nozick) tussen zin en waarde vond ik verrij-

kend. Het is niet mogelijk om naar de zin van een waarde (vrijheid, liefde, de andere mens) te vragen, een waarde rust in zichzelf. Dit lijkt mij een belangrijk inzicht voor een ieder die in de zorg werkt.

Ook het laatste deel – over de mens – gaf mij veel stof tot nadenken. Dit deel is niet eenvoudig, omdat het ingewikkelde vragen over tijd, taal en betekenis behandelt. Centraal staan de twee belangrijkste filosofen van de twintigste eeuw: Martin Heidegger en Ludwig Wittgenstein. Beide denkers hebben zich intensief beziggehouden met de taal en relativeren het moderne idee van individualiteit. Zo geven zij een mensbeeld dat afwijkt van de autonome mens zoals die zich in het moderne denken ontwikkeld heeft en dat nog altijd veel invloed heeft op onze samenleving en de gezondheidszorg. Zijlstra constateert dat in de hedendaagse filosofie de ziel weer is teruggekeerd. Om Wittgenstein te citeren: 'Het menselijk lichaam is het beste beeld van de ziel'. Zijlstra schrijft hierover: 'Het is een ernstig geval van aspect-blindheid wanneer iemand in het gezicht de ziel niet ziet, wanneer iemand een mens niet als mens kan zien. Het is het lichaam zelf dat zich verzet tegen reductie.' (p. 219) Hier wordt een inzicht verwoord dat voor mij wezenlijk is in het contact met dementerenden.

Deze inleiding in de westerse filosofie zet ongetwijfeld aan tot een zekere twijfel.

Leddy Karelse, geestelijk verzorger van Zorggroep Noorderboog

Beate Rössler, Autonomie. Een essay over het vervulde leven.

Uitgeverij Boom, Amsterdam. ISBN 9789024419197, 382 pagina's, € 32,50

Dit boek is niet op een achternamiddag geschreven, en het is ook niet in een middag te lezen. Misschien zet het woord *essay* je op het verkeerde been. De essayvorm waarvoor Rössler heeft gekozen, is niet die van het tijdschrift- of krantenartikel. Rösslers essay past eerder in de traditie van bijvoorbeeld Alexander Pope en John

Locke en behelst een heel boek. Een pittig boek. Rössler, geboren in Heidelberg, studeerde filosofie, theologie en Duitse literatuur en is momenteel hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoeksterreinen – het belang van privacy en van autonomie – komen samen in dit boek.

Autonomie én een vervuld leven, dat is een spannende combinatie. In negen hoofdstukken belicht Rössler haar thema vanuit verschillende hoeken. Vooral in de eerste vijf hoofdstukken maakt ze daarbij gebruik van literaire bronnen. Rössler is echter vooral in gesprek met andere filosofen die zich hebben uitgesproken over autonomie. Dat levert een filosofische close-reading op waarbij vooral in deze materie geschoolde lezers zich thuis zullen voelen.

Al in de inleiding stelt Rössler dat we in onze westerse liberale samenleving ervan uitgaan dat we autonoom zijn, maar dat we wat dat betreft in ons dagelijks leven beperkingen ervaren. Voor Rössler zijn deze beperkingen geen reden om autonomie als een illusie van de hand te wijzen. Integendeel. In het tweede hoofdstuk staat ze lang stil bij het begrip ambivalentie. Stellen puristen in het autonomiediscours dat ambivalentie autonomie in de weg staat, Rössler kiest ervoor om ambivalentie niet als een bedreiging van autonomie te zien. Het gaat er vooral om hoe je in je leven omgaat met je eigen ambivalenties: 'Als je (...) min of meer gelaten leert leven met ambivalente conflicten, gevoelens, beslissingen en eendigheden – met jezelf dus –, dan is dit in feite al een uitdrukking van autonomie' (p. 76). Voor we bij dit slotakkoord van het hoofdstuk zijn gekomen, heeft Rössler minutieus de tegenwerpingen van haar critici gepareerd of omzeild.

De hoofdstukken die mij het meest aanspreken, zijn die waarin Rössler autonomie behandelt aan de hand van dagboeken en blogs én het hoofdstuk waarin zij stilstaat bij de gevaren die onze privacy bedreigen. Zeker het hoofdstuk over dagboeken sluit aan op Rösslers stellingname wat betreft ambivalentie en autonomie. Dagboeken ziet zij als 'getuigenissen van het moderne streven naar autonomie' (p. 142). Meestal blinken dagboekschrijvers niet uit in zelfverze-

kerdheid; daarom houden ze een dagboek bij, om zekerder van zichzelf te worden. Ze vergelijkt het klassieke dagboek (een schrift veilig opgeborgen in een la) met het hedendaagse genre van de blog. In beide gevallen kan het gaan over banaliteiten in het gewone leven. Alleen in het geval van een blog speelt eerder het idee van de 'zelfmarketing'. In het verlengde van Rösslers kritische notities bij blogs als het om autonomie gaat, reflecteert zij op de waarde van privacy. De bescherming van je privacy behoort tot de externe voorwaarden van een autonoom leven. In het leven speel je verschillende rollen in verschillende contexten en in verschillende periodes. Met internet als supergeheugen kun je geconfronteerd worden met uitspraken van jezelf van jaren geleden, uitspraken waar je, met de kennis van nu, minder gelukkig over kunt zijn, uitspraken die in het heden ook je carrière of je liefdesleven kunnen beïnvloeden.

Daarnaast zorgen Google en Facebook ervoor dat het persoonlijke, intieme leven van ieder 'vermarkt' wordt en dat wij als consumenten minder greep op onze gegevens hebben dan we denken. Het is interessant hoe Rössler privacy verbindt met autonomie en met het leven in een democratische samenleving. Het beschermen van je eigen privacy is een ethische plicht: het volledig verlies van privacy is 'noodlottig voor onze individuele autonomie, voor onze sociale praxis en voor onze democratische samenlevingen' – en, voegt ze daaraan toe, 'daarmee ook voor het welslagen van ons leven' (p. 244).

Voor ons als geestelijk verzorgers (zeker in een intramurale setting) ligt hier misschien het belang van het boek. Vertaal haar boodschap naar je werkplek en zie hoe het is gesteld met de privacy (en autonomie) van cliënten of bewoners die je bezoekt. Van wie er allemaal toegang heeft tot het elektronisch zorgdossier (en, nog belangrijker, wat daarin allemaal opgeschreven wordt en gedeeld kan worden) tot aan de deuren van de kamers die niet op slot kunnen. Ik hoor veel geestelijk verzorgers zeggen 'ik lees de dossiers niet, want ik wil niet bevooroordeeld bij iemand binnen stappen'. Een effect van het boek van Rössler zou kunnen zijn dat de volgende stap is dat de geestelijk verzorger in een organisatie aanjager wordt van een kritischer doordenking van het gebruik van zorgdossiers.

Tegen het einde van het boek stelt Rössler: 'De samenhang tussen het autonome en het zinvolle leven is zo belangrijk, omdat we alleen een zinvol leven kunnen leiden wanneer het ons eigen leven is, en alleen dan wanneer we de plannen die we uitvoeren zelf kiezen, of ten minste zelfstandig achter die plannen kunnen staan' (p. 304). Wij als geestelijk verzorgers kennen tal van voorbeelden van mensen die autonomie in hun leven hebben verloren. Is het leven voor hen daardoor minder of zelfs niet meer vervuld of zinvol geworden?

Eric de Rooij, geestelijk verzorger Amstelring